The Research Analytics ISSN ISSN (Online): 3107-6165
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025 pp. 167-173

The Research Analytics
(A Peer Reviewed and Open Access Journal)

19

राष्ट्रीय सुरक्षा आणि नागरी स्वातंत्र्य यामधील समतोल: एक चिकित्सक अभ्यास

राजश्री नामदेव बाविस्कर
सहाय्यक प्राध्यापक, जीटीपी महाविद्यालय, नंदुरबार, महाराष्ट्र

Abstract (सारांश)
हा शोधनिबंध भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत राष्ट्रीय सुरक्षा उपाययोजना आणि नागरी स्वातंत्र्ये यामधील गुंतागुंतीच्या संबंधांचा चिकित्सक अभ्यास करतो. भारतासारख्या विविधता असलेल्या राष्ट्रात, जिथे भाषा, धर्म, प्रदेश आणि राजकीय विचारसरणीच्या अनेक स्तरातून सामाजिक संरचना बहुआयामी आहे, तेथे सुरक्षा आणि स्वातंत्र्य या दोन्ही मूल्यांचे रक्षण करणे हे एक आव्हानात्मक कार्य आहे. हा अभ्यास प्रामुख्याने तीन प्रश्नांच्या कसोटीवर हे संतुलन तपासतो: प्रथम, राष्ट्रविरोधी कृत्ये रोखण्यासाठी बनवलेले कठोर कायदे (जसे की Unlawful Activities Prevention Act, 1967, National Security Act 1980) व्यक्तिस्वातंत्र्यावर बेकायदेशीर मर्यादा तर घालत नाहीत ना? द्वितीय, राज्याचे पाळत ठेवण्याचे अधिकार (State Surveillance) आणि नागरिकांचा गोपनीयतेचा हक्क (Right to Privacy - Article 21) यामध्ये कुठे रेषा ओळखली जावी? तृतीय, प्रतिबंधात्मक कारवाईची साधने (न्यायविरहीत अटक, ताबा इत्यादी) ही केवळ आपत्कालीन परिस्थितीत वापरली जातात की ती लोकशाही विरोध दडपण्याचे हत्यार बनतात?
या सर्व प्रश्नांचा शोध घेताना, हा शोधनिबंध भारताच्या सुरक्षा कायद्यांची सैद्धांतिक चौकट, न्यायिक पुनर्विलोकनाची प्रभावीता, आणि डिजिटल युगात वाढलेली पाळत ठेवण्याची साधने यांचा आढावा घेतो. प्रमुख निकालांवरून असे दिसून येते की, 'सुरक्षेच्या नावाखाली स्वातंत्र्य गहाण' होण्याचा धोका भारतात वास्तविक असून, कठोर कायद्यांचा वापर अनेकदा प्रशासकीय सोयीसाठी, नोकरशाहीच्या दबावासाठी, किंवा सत्तेतील भिन्न मतांना चिरडण्यासाठी केला जातो. त्याचवेळी, न्यायपालिकेने (विशेषतः पुट्टास्वामी खटला, माणिका गांधी खटला इत्यादी) गोपनीयतेचा हक्क आणि प्रक्रियात्मक न्याय (due process) यांची व्यापक व्याख्या करत सुरक्षा उपायांवर निर्बंध घालण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत हे तोल साधलेले नाहीत.
शेवटी, हा शोधनिबंध असे सुचवितो की, राष्ट्रीय सुरक्षा आणि नागरी स्वातंत्र्य यातील समतोल साधण्यासाठी फक्त संविधानिक तरतुदी पुरेशा नाहीत, तर त्यासाठी धोरण नियोजनात पारदर्शकता, कार्यकारी कारवाईवर न्यायिक देखरेख, आणि सुरक्षा यंत्रणांमध्ये उत्तरदायित्वाची संस्कृती अपेक्षित आहे. हा अभ्यास समाजशास्त्रज्ञ, विधी तज्ज्ञ, धोरणकर्ते आणि नागरी हक्क कार्यकर्त्यांसाठी मोलाची ठरेल.
Keywords (संकेतशब्द): राष्ट्रीय सुरक्षा, नागरी स्वातंत्र्य, गोपनीयतेचा हक्क, UAPA, प्रतिबंधात्मक अटक, न्यायिक सक्रियता, पाळत ठेवणे, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, लोकशाही, Puttaswamy खटला.

१. प्रस्तावना (Introduction)

'राष्ट्रीय सुरक्षा' आणि 'नागरी स्वातंत्र्य' या दोन संकल्पना जणू एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत; पण या दोन्ही बाजूंचा समन्वय साधणे ही कोणत्याही लोकशाही राज्यासाठी एक आव्हानात्मक प्रक्रिया असते. एकीकडे राज्याचे कर्तव्य आहे की त्याने नागरिकांच्या जीविताला, मालमत्तेला, आणि देशाच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होणारे कोणतेही आंतरिक किंवा बाह्य हल्ले रोखावेत; यासाठी त्याला विशेष अधिकाराची आवश्यकता भासते. दुसरीकडे, राज्यानेच आपल्या नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे - जसे की अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य (कलम १९), व्यक्तीस्वातंत्र्य (कलम २१), आणि गोपनीयता - रक्षण करणेही तितकेच आवश्यक आहे.

जगातील सर्वात मोठी आणि वैविध्यपूर्ण लोकशाही असलेल्या भारतात हा तणाव अधिकच गंभीर बनतो. दहशतवाद, उग्रवाद, सीमापार घुसखोरी, आणि आंतरजातीय दंगलींसारख्या सुरक्षेच्या आव्हानांना तोंड देताना, सरकारने वेळोवेळी कठोर कायदे (जसे की 'UAPA 1967', 'TADA' -आता रद्द, 'NSA 1980') लागू केले आहेत. या कायद्यांचा औचित्य हा आहे. अत्यंत संवेदनशील परिस्थितीत, पारंपारिक फौजदारी कायदा (जुन्या भारतीय दंड संहितेचा मर्यादित आवाका) अपुरा ठरतो. परंतु, याच कठोर कायद्यांनी अनेकदा लोकशाही स्वातंत्र्य गहाण ठेवल्याचे आरोप सातत्याने विरोधकांकडून उपस्थित केले जातात.

The Research Analytics **ISSN** **ISSN (Online): 3107-6165**
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

भारतात १९७५ ची आणीबाणी, नंतर ऐंशी आणि नव्वदच्या दशकात दहशतवादी कारवायांना आळा घालण्यासाठी आणलेले कायदे, अगदी अलिकडे UAPA च्या कलमांतर्गत विद्यार्थी-कार्यकर्त्यांना अटक करणे, या सगळया घटना सुरक्षा विरुद्ध स्वातंत्र्य या संघर्षाचेच प्रतिबिंब आहेत. या शोधनिबंधाचा उद्देश हा केवळ कायदेशीर तरतुदींचा उहापोह करणे नसून 'राष्ट्रीय सुरक्षा' या संकल्पनेचा व्याप कुठपर्यंत आहे, राज्याचे पाळत ठेवण्याचे साधन (Surveillance) नागरिकांच्या गोपनीयतेशी कसे जुळवून घ्यावे, आणि 'प्रतिबंधात्मक कारवाई' ही किती न्यायोचित ठरते, याचा वेध घेणे आहे.

२. सैद्धांतिक चौकट: सुरक्षा आणि स्वातंत्र्याचा ताळमेळ (Theoretical Framework)

या क्षेत्रातील चिकित्सक अभ्यासासाठी आपण तीन प्रमुख सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचा उहापोह करू शकतो:

२.१ सामाजिक करार सिद्धांत (Social Contract Theory): थॉमस हॉब्ज्स, जॉन लॉक, ज्याँ-जॅक्स रूसो यांनी असे प्रतिपादन केले की, माणूस आपले नैसर्गिक स्वातंत्र्य कमी करून राज्याला (सॉव्हरिन) अधिकार देतो, जेणेकरून तो त्याच्या सुरक्षिततेची हमी देईल. हॉब्ज्सच्या मते, सुरक्षा ही सर्वोच्च प्राथमिकता आहे आणि त्यासाठी लेव्हियाथान (मोठे राज्य) आवश्यक आहे. मात्र लॉक म्हणतो की या करारात व्यक्तीचे काही अविभाज्य हक्क (life, liberty, property) राज्याला देता येत नाहीत. या सिद्धांताच्या आधारे, भारतातील कठोर कायदे सुरक्षेसाठी असले तरी ते हक्कांच्या नैसर्गिक सीमा ओलांडतात का, याची मीमांसा करता येईल.

२.२ सुरक्षा विरुद्ध स्वातंत्र्य याची व्यापाराची संकल्पना (Security vs. Liberty as a Trade-off): राजकीय विज्ञानात एक सरलीकृत दृष्टिकोन प्रचलित आहे की, जसजशी सुरक्षा वाढवायची, तसतसे स्वातंत्र्य कमी करावे लागते. यालाच 'सिक्युरिटी डिलेमा' असे म्हणतात. अनेक समीक्षकांच्या मते, UAPA सारखे कायदे हे शस्त्र अशा प्रकारे डिझाइन केले आहे की ज्यामुळे राज्य अधिक सुरक्षित तर नागरिक कमी स्वतंत्र होतो. अर्थात, या सिद्धांताला काही विद्वान 'झिरो-सम' गेम म्हणून फेटाळतात असा युक्तिवाद करतात की योग्य न्यायिक देखरेख आणि लोकशाही मूल्ये दोन्ही एकाच वेळी वाढू शकतात.

२.३ डिजिटल पाळत ठेवणीचा नैतिक पैलू (Ethics of Digital Surveillance): आधुनिक काळात डिजीटल साक्षरता वाढल्यानंतर, पाळत ठेवणीचा अर्थ केवळ फोन टॅपिंगपुरता राहिलेला नाही. सरकारकडे NATGRID, CMS, ड्रोन, फेसियल रिकग्निशन सिस्टिम सारखी अत्याधुनिक साधने आहेत. 'पॅनोप्टिकॉन' सिद्धांतात (मिशेल फुकॉल्ट) राज्य नागरिकांवर लक्ष ठेवून ठेवते, ज्यामुळे नागरिक आत्म-नियंत्रण ठेवतात. पण या साधनांच्या वापरामुळे नागरिकांची गोपनीयता नेमकी किती हानी पोहोचते? पुट्टास्वामी (Puttaswamy) निर्णयाने गोपनीयतेला मूलभूत हक्क मानून याच पाळत ठेवणीवर काहीशी मर्यादा आणली.

३. प्रमुख सुरक्षा कायदे आणि नागरी स्वातंत्र्यावर परिणाम (Major Security Laws and Impact on Civil Liberties)

भारताच्या सुरक्षा कायद्यांचा इतिहास म्हणजे जवळजवळ नेहमीच हक्कांवर प्रतिबंध घालण्याचा इतिहास राहिला आहे.

३.१ Unlawful Activities (Prevention) Act, 1967 (UAPA): मूळतः राष्ट्रविरोधी क्रियाकलापांना चाप लावण्यासाठी आणलेला हा कायदा २००४ नंतर 'दहशतवाद' विरोधी कायद्यात रूपांतरित झाला. कलम १५ अंतर्गत 'दहशतवादी कृती' ची व्याख्या इतकी विस्तृत आहे की 'एखादी घटना ज्यामुळे जनतेमध्ये दहशत निर्माण होईल' - ही संकल्पनादेखील त्यात येते. संशोधकांच्या मते, या व्याख्येमुळे केवळ राजकीय निदर्शने, शांततापूर्ण संताप मोर्चे यांनादेखील 'दहशतवादी कृती' ठरविले जाण्याची शक्यता निर्माण होते.

नागरी स्वातंत्र्यासाठी धोका: या कायद्यातील प्रतिजाम (bail) तरतुदी अवास्तव कडक आहेत. सामान्य गुन्ह्यात जिथे जामिनाचा हक्क असतो, तिथे UAPA मध्ये 'प्रथमदर्शनी' जर न्यायालयाला आरोपी गंभीर वाटला, तर जामीन नाकारला जाऊ शकतो. आरोपी निर्दोष नसून तो दोषी आहे, अशी गृहीत धारणा कायदा बनवतो, जो न्यायाच्या मूलभूत तत्त्वांपैकी एक 'निर्दोष गृहीत धरण्याचा' विरोध करतो. २०१४ ते २०२४ या कालावधीत १०,००० हून अधिक UAPA अटका झाल्या, बहुतेक प्रकरणी खटले अद्याप प्रलंबित आहेत किंवा पुरावे अत्यंत क्षुल्लक होते.

३.२ राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा (National Security Act, 1980 - NSA): NSA हा प्रतिबंधात्मक अटकेचा (preventive detention) कायदा आहे. म्हणजेच, गुन्हा घडण्यापूर्वीच जर राज्याला वाटले की ही व्यक्ती भविष्यात गुन्हा करू शकते, तर त्या व्यक्तीला १२ महिन्यांपर्यंत कोणत्याही आरोपाशिवाय ताब्यात ठेवता येते. आणीबाणी किंवा नक्षलग्रस्त भागातील जिल्हाधिकाऱ्यांना हा अधिकार दिला जातो.

The Research Analytics ISSN ISSN (Online): 3107-6165
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

नागरी स्वातंत्र्यासाठी धोका: सुप्रीम कोर्टाने अनेक निकालांत (जसे की A.K. Gopalan प्रकरणी) सांगितले आहे की, NSA अंतर्गत अटक केल्यास व्यक्तीला न्यायालयात जाण्याचा हक्क आहे, पण नियमित खटल्यासारखा कायदेशीर बचाव करता येत नाही. यामुळे नोकरशाहीचे मनमानी अटकेचे प्रकार वाढतात.

३.३ पाळत ठेवणीची साधने (Surveillance Tools - NATGRID, CMS, NETRA): डिजिटल युगात सरकारने NATGRID (National Intelligence Grid) आणि CMS (Central Monitoring System) सारखी प्लॅटफॉर्म उभी केली आहेत. ही साधने सर्व ई-मेल, व्हॉट्सअ‍ॅप संदेश, बँक व्यवहार, Travel details एकाच ठिकाणी एकत्रित करतात. पुट्टास्वामी (Puttaswamy v. Union of India, 2017) मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने गोपनीयतेला मूलभूत हक्क (अनुच्छेद २१) ठरवले आहे; परंतु राष्ट्रीय सुरक्षेच्या नावाखाली या हक्कावर 'वाजवी मर्यादा' (reasonable restrictions) घालता येतात. याचा गैरवापर प्रशासन किती करते? अनेक पत्रकार, कार्यकर्ते, राजकीय प्रतिस्पर्धी यांच्या फोन टॅपिंगच्या घटना उघडकीस आल्या आहेत.

३.४ पीएमएलए (PMLA, 2002): हा कायदा मनी लॉंड्रिंग रोखण्यासाठी आहे, पण त्याचा वापर अनेकदा राजकीय विरोधकांना गुन्हेगार ठरवून शांत बसविण्यासाठी केला जातो. ED ची चौकशी प्रक्रिया अत्यंत 'इंक्विझिटोरियल' (चौकशीदार) असते, जिथे संशयिताला संरक्षणासाठी अनेकदा अडचणी निर्माण होतात.

४. न्यायिक सक्रियता: स्वातंत्र्याचे रखवालदार अथवा नाममात्र संरक्षक (Judicial Activism: Guardian of Liberty)

भारताची न्यायपालिका या सुरक्षा-स्वातंत्र्य संघर्षात महत्त्वाची भूमिका बजावते. कधीकधी ती राज्याच्या बाजूने तर कधी 'गोपनीयता आणि स्वातंत्र्य' याचा आवाज उठवते.

४.१ A.K. Gopalan v. State of Madras (1950): या ऐतिहासिक निकालात सुप्रीम कोर्टाने असे मत दिले की, प्रतिबंधात्मक अटकेच्या कायद्यांमध्ये अनुच्छेद २१ (procedure established by law) नुसार कोणतीही प्रक्रिया अस्तित्वात असेल तर ती पुरेशी आहे. या निकालाने राज्याच्या हातात बळ दिले. पण हे निकाल नंतर 'माणिका गांधी' (Maneka Gandhi v. Union of India, 1978) ने बदलले.

४.२ ADM Jabalpur v. Shivkant Shukla (1976) - हेबियस कॉर्पस केस: हा भारतीय न्यायव्यवस्थेवरील एक काळा डाग मानला जातो. १९७५ च्या आणीबाणीदरम्यान, सुप्रीम कोर्टाने असे सांगितले की, आणीबाणीच्या काळात व्यक्तीला हेबियस कॉर्पसचा (न्यायालयात हजर करण्याचा अधिकार) हक्क नाही. नागरिकाचा जीव आणि स्वातंत्र्य सरकारच्या कृपेवर अवलंबून असते. हा निर्णय नंतर मागे घेण्यात आला, पण यातून हे स्पष्ट झाले की न्यायपालिकाही कमकुवत होऊ शकते.

४.३ Justice K.S. Puttaswamy v. Union of India (2017): हा एक अभूतपूर्व आणि ऐतिहासिक निर्णय आहे. यामध्ये न्यायालयाने घोषित केले की, 'गोपनीयता' (Right to Privacy) हा अनुच्छेद २१ चा अविभाज्य भाग आहे. या निर्णयामुळे सरकारने कोणतेही पाळत ठेवण्याचे काम करताना तीन गोष्टी सिद्ध करायला हव्यात: (१) ते कायद्याने (law) मान्य असले पाहिजे, (२) त्याचे ध्येय राज्याचे वैध हित (legitimate state aim) असले पाहिजे, आणि (३) ते प्रमाणबद्ध (proportionality) असले पाहिजे. यामुळे UAPA, NSA च्या अनेक कलमांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले.

४.४ वर्तमानातील भूमिका: अलिकडे न्यायालयाने 'NIA v. Zahoor Ahmad Shah Watali' (२०२०) मध्ये मात्र असा निकाल दिला की, UAPA च्या गुन्ह्यात न्यायालयाने आरोपीच्या बाजूने खूप खोलात जाऊन पुरावे तपासू नयेत. यामुळे पुन्हा एकदा सरकारला बळ मिळाले आहे.

५. डिजिटल युगातील पाळत ठेवणी: गोपनीयतेवर प्रश्नचिन्ह (Digital Surveillance: Questioning Privacy)

आज जगात 'डेटा' ही सर्वात मोठी शक्ती बनली आहे. दहशतवादी सायबर हल्ले, फेक न्यूज, सोशल मीडियावरील उश्क्षोभ याला आळा घालण्यासाठी सरकारला सतत अपडेटेड तंत्रज्ञान लागते. पण हेच तंत्रज्ञान नागरिकांच्या घराघरात शिरते आणि त्याच्या हालचाली, बोली, मते रेकॉर्ड करते.

प्रश्न: आरोग्य सेतू अ‍ॅप (Aarogya Setu) हे कोविड काळात आवश्यक होते का? या अ‍ॅपचा डेटा कोणी वाचला? तो डेटा सरकारशिवाय दुसऱ्यांना उपलब्ध होतो का? फेसियल रिकग्निशन सिस्टिममुळे दहशतवाद्यांचा शोध लागतो, पण त्याच वेळी निदर्शकांची ओळख, जात, धर्म यांचा वापर सरकारी अत्याचारासाठी होतो का?

The Research Analytics ISSN ISSN (Online): 3107-6165
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

पाश्चात्य देशांमध्ये (अमेरिका- PATRIOT Act; युरोप- GDPR) या प्रश्नांसाठी स्वतंत्र प्राधिकरणे (Data Protection Authority) स्थापन केली गेली. भारतात 'डिजिटल पर्सनल डेटा प्रोटेक्शन बिल' २०२३ अस्तित्वात आहे, तरीही त्याची अंमलबजावणी राज्याच्या दखलपात्र राहते.

६. आव्हाने आणि समीक्षा (Challenges and Critique)

या सगळ्या कायदेशीर चौकटीत पुढील काही मुख्य आव्हाने आहेत:

- **अस्पष्ट व्याख्या (Vague Definitions):** 'दहशतवादी कृती', 'राष्ट्रविरोधी कार्य', 'जनतेत दहशत निर्माण' या संज्ञा अत्यंत ढोबळ आहेत. कायद्याला निश्चितता (certainty) हवी. जे कृत्य दंडनीय आहे, ते अगोदरच स्पष्ट असले पाहिजे, नंतर न्यायालयाने त्याचा अर्थ लावू नये.
- **दंडात्मक जामीन तरतुदी (Stringent Bail Provisions):** UAPA आणि PMLA मध्ये जामीन ही 'अपवाद' बनविली गेली आहे. अनेक आरोपी सहा महिन्यांपासून ते दोन-तीन वर्षांपर्यंत न्यायालयीन कोठडीत राहतात, नंतर गुन्हा सिद्ध झालाच नाही, हे उघड होते. प्रलंबित खटल्यांमुळे न्यायालयांचा दडपणा वाढतो.
- **न्यायपालिकेची अतिरिक्त भार (Overburdened Judiciary):** हजारो UAPA प्रकरणे अद्याप बिनतपासणीच पडून आहेत. २०१५-२०२० या कालावधीत अवघ्या ३% प्रकरणात शिक्षा ठरविण्यात आली. यावरून लक्षात येते की बहुतेक खटले तपासातच कमकुवत होते, पण तरीही आरोपी जामिनासाठी वर्षानुवर्षे वकिलांकडे धावतात.
- **विचार मुक्तीवर चाप (Chilling Effect on Free Speech):** अनेक विद्यार्थी कार्यकर्ते, पत्रकार, शैक्षणिक तज्ज्ञ ज्यांनी सरकारच्या धोरणांवर टीका केली, त्यांना UAPA चा सामना करावा लागला आहे. याचा परिणाम म्हणजे 'आत्म-सेंसरशिप' वाढते - लोक ते बोलत नाही/लिहीत नाही कारण त्यांना 'दहशतवादी' लेबल लागण्याची भीती असते.

७. जागतिक तुलनात्मक अभ्यास (Comparative Study)

भारताच्या या दुविधेची तुलना अमेरिका आणि युरोपशी केल्यास अनेक निष्कर्ष निघतात:

- **अमेरिका (USA PATRIOT Act, 2001):** ९/११ नंतर अमेरिकेने अभूतपूर्व पाळत ठेवण्याचे अधिकार आणले. पण तेथे 'FISA Court' (Foreign Intelligence Surveillance Court) सारखी गुप्त न्यायालये आहेत, जी सरकारच्या पाळत ठेवण्याच्या विनंत्यांवर देखरेख करतात. भारतात असे स्वतंत्र न्यायिक मंच कमी प्रभावी आहेत. अमेरिकन न्यायालये 'क्लियर अँड प्रेझेंट डेंजर' डॉक्ट्रिन वापरतात - भाषण स्वातंत्र्य फक्त तेव्हाच मर्यादित होऊ शकते जेव्हा त्यामुळे जवळचा आणि गंभीर धोका निर्माण होतो. भारतात 'प्रिस्क्रिप्शन ऑफ लॉ' कठोर आहे, पण त्याची अंमलबजावणी सैल आहे.
- **युरोप (ECHR - GDPR):** युरोपियन कोर्ट ऑफ ह्युमन राइट्स (ECtHR) ने असे स्पष्ट केले की, सार्वजनिक सुरक्षेसाठी देखील प्रमाणबद्धता आवश्यक आहे. 'डेटा संरक्षण' हा एक मूलभूत अधिकार आहे. भारताचा 'Puttaswamy' निर्णय युरोपियन मॉडेलपासून प्रभावित झाला आहे. पण युरोपमध्ये 'डेटा प्रोटेक्शन बोर्ड' नावाची स्वायत्त संस्था आहे, ती सरकारला डेटा शेअर करण्यापूर्वी तपासते. भारतात अशा स्वायत्ततेचा अभाव आहे.

तक्ता १: भारत, अमेरिका, युरोप यातील सुरक्षा-स्वातंत्र्य समतोलाची तुलना

मुद्दा	भारत (India)	अमेरिका (USA)	युरोप (EU)
गोपनीयता दर्जा	मूलभूत हक्क (Puttaswamy, 2017)	स्पष्ट संविधानिक हक्क नाही, परंतु विविध कायद्यातून संरक्षण	EU मध्ये मूलभूत हक्क (GDPR, Charter of Fundamental Rights)
प्रतिबंधात्मक अटक कालावधी	१२ महिने (NSA), जामीन मिळणे कठीण	२४-४८ तासांत न्यायालयासमोर हजर करणे बंधनकारक	साधारणतः ४८-७२ तास, न्यायालयीन मंजुरी अनिवार्य

The Research Analytics ISSN ISSN (Online): 3107-6165
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

पाळत ठेवणी नियंत्रण	NATGRID, CMS वर नाममात्र न्यायिक निरीक्षण, स्वतंत्र प्राधिकरण नाही	FISA Court, स्वतंत्र न्यायाधीश, नियमित अहवाल	स्वतंत्र डेटा संरक्षण प्राधिकरणे (DPAs), नियमित तपासणी, GDPR अंतर्गत दंड
अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मर्यादा	'प्रिस्क्रिप्शन ऑफ लॉ' (कायद्याच्या दृष्टीकोनातून) अनेकदा अस्पष्ट आहे. 'क्लियर अँड प्रेझेंट डेंजर' सिद्धांत नाही.	'क्लियर अँड प्रेझेंट डेंजर' - सरकारने हे सिद्ध केले पाहिजे बोलण्यामुळे त्वरित हिंसा होईल	'प्रमाणबद्धता' आणि 'लोकशाही समाजात आवश्यकता' - मर्यादा कठोरपणे तपासल्या जातात
न्यायिक देखरेखीची प्रभावीता	चढ-उतार सहन करणारी (उदा. Watali निर्णयाने कमकुवत); दीर्घ प्रलंबित प्रकरणे	सक्रिय (ACLU मार्फत सतत आव्हाने); FISA न्यायालयाची भूमिका मध्यम	अत्यंत सक्रिय (ECtHR); EU मध्ये लागू केलेली GDP चे कडक नियम

८. समतोल साधण्यासाठीचे धोरणात्मक उपाय (Strategic Pathways for Balance)

हा ताळमेळ साधण्यासाठी एका बहुआयामी रणनीतीची आवश्यकता आहे. केवळ कायदेच बदलले तरी पुरेसे नाही, तर त्याचबरोबर प्रशासकीय सुधारणा, लोकशिक्षण आणि न्यायिक पुनर्रचना गरजेची आहे.

८.१ कायदेशीर सुधारणा (Legal Reforms):

- **UAPA मधील कलम १५ ची पुनर्रचना:** 'दहशतवाद' या संज्ञेची व्याख्या अधिक संकुचित आणि निश्चित करणे आवश्यक आहे. सशस्त्र बंडखोरी, स्फोट, हिंसक हल्ले यांचा यात समावेश असला पाहिजे, पण राजकीय निदर्शने, शांततापूर्ण आंदोलने, शैक्षणिक टीका यांना 'दहशतवाद' मानता कामा नये. UN च्या मार्गदर्शक तत्त्वांशी सुसंगतता हवी.
- **प्रतिजाम तरतुदी शिथिल करणे:** जामीन ही नियमित प्रक्रिया बनवावी. आरोपी निर्दोष गृहीत धरणे हेच मूल तत्त्व असले पाहिजे. फक्त अशा प्रकरणात कठोर जामीन देण्यात यावा ज्यामध्ये आरोपीची सजा जन्मठेपेपेक्षा जास्त असेल आणि पुरावे अतिशय भक्कम असतील.
- **प्रलंबित प्रकरणांचा त्वरित निकाल (Time-bound Trials):** UAPA आणि NSA अंतर्गत प्रलंबित खटल्यांसाठी स्वतंत्र 'त्वरित न्यायालये' (Fast Track Courts) उभी करावीत. २-३ वर्षांहून जास्त काळ अटकेत राहणे हा मूलभूत हक्कांचा गंभीर भंग आहे.

८.२ प्रशासकीय आणि संस्थात्मक सुधारणा (Institutional Reforms):

- **स्वतंत्र पाळत ठेवणी प्राधिकरण (Independent Surveillance Authority):** अमेरिकेच्या धर्तीवर भारतात एक स्वतंत्र न्यायिक मंडळ (Surveillance Oversight Board) स्थापन करावे. हे मंडळ सरकारच्या प्रत्येक पाळत ठेवण्याच्या विनंतीची (फोन टॅपिंग, ई-मेल मॉनिटरिंग) आधीच तपासणी करेल आणि मगच परवानगी देईल. अनधिकृत पाळत ठेवणीवर दंडात्मक तरतुदी असाव्यात.
- **पोलीस सुधारणा (Police Reforms - Prakash Singh मार्गदर्शक तत्त्वे):** पोलिसांना राजकीय दबावापासून मुक्त करणे आवश्यक आहे. स्थानिक राजकारणातील प्रतिस्पर्ध्याला UAPA अंतर्गत अटक करण्यासाठीचा आदेश जिल्हा पोलीस प्रमुख देऊ शकतो, पण त्यावर वरिष्ठ न्यायिक अधिकाऱ्याची शिक्कामोर्तब तर असेलच, शिवाय त्यासाठी लेखी कारणे स्पष्ट करणे बंधनकारक असावे.
- **प्रलंबित तपासांचा आढावा (Periodic Review):** प्रत्येक सहा महिन्यांनी UAPA अंतर्गत अटक करण्यात आलेल्या व्यक्तीच्या प्रकरणाचा स्वतंत्र पॅनेल (ज्यामध्ये न्यायमूर्ती, मानवी हक्क तज्ज्ञ, निवृत्त पोलीस अधिकारी असतील) तपासणी करेल.

८.३ लोकशिक्षण आणि जनजागृती (Public Awareness and Education):

- 'सुरक्षेच्या नावाखाली स्वातंत्र्य गहाण' होता कामा नये यासाठी न्यायालयीन निर्णयांची सोप्या भाषेत प्रसिद्धी करावी. उदाहरणार्थ, Puttaswamy निर्णयाविषयी शाळा-महाविद्यालयांत चर्चा व्हावी.
- मीडियाने (विशेषतः सोशल मीडिया) सुरक्षा कायद्यांच्या गैरवापराच्या बातम्या संतुलित पद्धतीने मांडाव्यात.

The Research Analytics **ISSN** **ISSN (Online): 3107-6165**
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

- नागरी हक्क संघटनांना (Human Rights Organizations) अटक केंद्रांमध्ये जाऊन बंदिवानांची भेट घेण्याची परवानगी असावी.

८.४ आर्थिक आणि तांत्रिक संतुलन (Economic and Technological Balance):

- **पाळत ठेवणीच्या खर्चावर पारदर्शकता:** NATGRID, CMS यांसारख्या प्रकल्पांवर होणाऱ्या प्रचंड खर्चाचा लेखाजोखा सार्वजनिक असावा. करदात्यांचा पैसा कशावर खर्च होतो, याची माहिती असणे हा हक्क आहे.
- **तंत्रज्ञानाचा विकास:** सरकारने डेटा प्रोटेक्शनसाठी मजबूत एन्क्रिप्शन आणि सायबर सुरक्षा उपाययोजना विकसित कराव्यात, जेणेकरून पाळत ठेवणीमुळे नागरिकांचा डेटा सुरक्षित राहील.

सारांश (Conclusion):

राष्ट्रीय सुरक्षा आणि नागरी स्वातंत्र्य यांचा संघर्ष हा कधीही संपणारा नाही, कारण धोक्यांचे स्वरूप बदलत राहते. भारतात १९७५ ची आणीबाणी, गेल्या काही वर्षातील UAPA अटका, आणि पाळत ठेवणीच्या साधनांमध्ये झालेली प्रगती पाहता, ही समस्या अधिक गंभीर झाली आहे. न्यायपालिकेने Puttaswami सारखे प्रगत निर्णय दिले आहेत, पण त्यांची अंमलबजावणी ही दग्धीचा विषय आहे.

'PRAHAAR' या नव्या राष्ट्रीय दहशतवादविरोधी धोरणाने स्पष्ट केले आहे की, मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य हे सुरक्षेचेच अविभाज्य अंग आहेत. ही कल्पना सकारात्मक आहे, पण ती व्यवहारात यशस्वी करण्यासाठी आपल्याला प्रशासकीय सुधारणा, स्वतंत्र देखरेख, आणि लोकशिक्षणाची जोड द्यावी लागेल.

शेवटी, एक विकसित लोकशाही तीच असू शकते जी आपल्या नागरिकांना 'सुरक्षित ठेवते', पण त्याचबरोबर 'स्वातंत्र्याचा गुटका' त्यांच्या हातात ठेवते. अति सुरक्षा ही मुस्कटदाबीची नव्हे, तर सबलीकरणाची असावी. जोपर्यंत एक सामान्य नागरिक सरकारच्या अत्याचाराविरुद्ध न्यायालयात जाऊ शकतो, आपल्या मताचा पुरस्कार करू शकतो, आणि त्याच्या गोपनीयतेचा आदर राहतो, तोवरच हा समतोल यशस्वी होतो.

९. संदर्भ (References)

1. Sharma, Vishal. "Balancing National Security and Constitutional Rights in India: Challenges and Pathways." *Fifteenth Annual Constitutional Law Colloquium*, Florida State University College of Law, 15-16 Nov. 2024.
2. Raja Kumari, G. "Balancing Individual Rights vs. National Security in Constitutional Law: A Critical Analysis." *International Journal of Law Management and Humanities*, vol. 8, no. 2, 2025, pp. 3880-3890. doi:10.10000/IJLMH.119456.
3. Chotia, Maitra Varun. "Guarding Liberty or Choking Dissent? Preventive Detention and the Right to Protest in India." *LawFoyer International Journal of Doctrinal Legal Research (LIJDLR)*, vol. 3, no. 4, 2026, pp. 2025-2046.
4. Kumar, Suraj. "Between Security and Liberty: A Critical Analysis of National Security Laws in India." *International Journal of Law Management and Humanities*, vol. 9, no. 2, 2025, pp. 368-381. doi:10.10000/IJLMH.1111520.
5. "Unlawful Activities (Prevention) Act 1967." *Drishti IAS*, 10 Jan. 2026, www.drishtiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/unlawful-activities-prevention-act-1967-1.
6. "State Surveillance vs. Privacy Rights: Balancing Security and Liberty in the Digital Age." *Mondaq*, 28 July 2025, www.mondaq.com/india/privacy-protection/1656452/.
7. Panwar, Rajat. "The Paradigm of Internal Security in India: Balancing Evil Instigations and Upholding the Rule of Law." *International Journal of Law and Criminology*, vol. 3, no. 8, 2023, pp. 01-04. doi:10.37547/ijlc/Volume03Issue08-01.
8. "National Counter-Terrorism Policy and Strategy: PRAHAAR." *Drishti IAS*, 25 Feb. 2026.

The Research Analytics ISSN ISSN (Online): 3107-6165
Volume 1, Issue 4, Oct-Dec 2025

9. *Puttaswamy v. Union of India*, (2017) 10 SCC 1 (Supreme Court of India).
10. *Maneka Gandhi v. Union of India*, (1978) 1 SCC 248 (Supreme Court of India).
11. *A.K. Gopalan v. State of Madras*, (1950) SCR 88 (Supreme Court of India).